Etické a morální aspekty v přístupu k výzkumu „moderních“ dějin pedagogiky

Ethical and moral aspects of the approach to research of „modern“ history of education

Tomáš HUBÁLEK

Abstrakt: Při analýzách událostí z oblasti dějin pedagogiky ne příliš chronologicky vzdálených od současnosti stále panuje nejednotnost v etickém a morálním přístupu k samotnému výzkumnému designu a v otázce odpovědnosti při publikování zjištěných dat (viz např. diskuze v časopisu Pedagogika, roč. 2010, Pedagogická orientace, roč. 2013, 2014). Příspěvek poukáže na případné rozpory a zároveň nabídne návrh možnosti řešení.

Klíčová slova: dějiny pedagogiky, etika, morálka, metodologie

Abstract: When analyzing the events in the history of education, which is not too distant chronologically from the present time, there is still a disunity in the ethical and moral approach to research design and the issue of accountability in the publishing of collected data (see eg. The discussion in the journal Pedagogika, Vol. 2010, Pedagogická orientace, year 2013, 2014). This paper points out potential conflicts and offering draft possible solutions.

Key words: history of education, ethics, morality, methodology

1 Úvod

Při výzkumu v oblasti dějin pedagogiky je patrná diskontinuita, která je výraznější v období (nejen) po roce 1968 v éře tzv. normalizace v Československu. Příčin tohoto stavu je celá řada. Asi největším problémem je delší dobu trvající nedostupnost relevantních pramenů, která s postupem času jako hlavní překážka padá. Zatímco tedy badatelé, zkoumající toto období po tzv. sametové revoluci, byli převážně odkázáni na různé soukromé archivy či vzpomínky, nyní začínají být k dispozici i oficiální archivní dokumenty z tohoto období.

Před výzkumníkem ovšem v této souvislosti vyvstávají nové etické i morální problémy, které by měl zodpovědný badatel vyřešit. Cílem tohoto příspěvku je poukázat na etické a morální problémy, které vznikají při výzkumu historie školství a pedagogiky v období druhé poloviny 20. století a zároveň nabídnout alternativu, či variantu řešení, která je eticky i morálně vhodnější pro publikační výstup. Navrhované uchopení tématu je plně konzistentní s požadavky na spolehlivý a verifikovatelný výzkum a s platnými právními předpisy České republiky.

Etické a sociální aspekty v oblasti vzdělávání a pedagogickém výzkumu. Sborník z XXIII. ročníku konference České asociace pedagogického výzkumu, konané ve dnech 16. – 18. září 2015 v Plzni

2 Definování klíčových pojmů

Dějiny pedagogiky jsou bezesporu jednou ze základních disciplín pedagogiky jako vědy. Přestože samotný název zcela pregnantně evokuje náplň a poslání této disciplíny, detailnější pohled nám prozradí, že terminologické vymezení není tak úplně jednoznačné.

Na začátku je třeba alespoň ve stručnosti zmínit, jak jsou dějiny pedagogiky reflektovány v soudobé pedagogické teorii, a přiblížit pojetí dějin pedagogiky, které bude využito pro potřeby tohoto textu.

V odborné literatuře jsou dějiny pedagogiky někdy zmiňovány jako samostatná věda, označovaná jako tzv. edukační věda (srovnej in Průcha, 2009). V některých publikacích se při výčtu pedagogických disciplín termín dějiny pedagogiky nevyskytuje vůbec a je nahrazen pojmy historická pedagogika, dějiny vzdělanosti (srovnej in Průcha, Pedagogická encyklopedie, 2009) nebo dějiny školství (viz Průcha, Walterová, Mareš, 2009).

Historická pedagogika podle Jůvy *„zkoumá na základě historického výzkumu vývoj edukační praxe jako sociálního jevu a konstituování pedagogické teorie“* (Průcha, Pedagogická encyklopedie, 2009). Jako hlavní metodu bádání využívá historický výzkum, čímž se historická pedagogika aktivně podílí na výzkumu minulosti a zároveň respektuje výsledky na poli historického bádání (srovnej in Průcha, Pedagogická encyklopedie, 2009).

Naproti tomu dějiny vzdělanosti podle Svatoše „zkoumají historii vzdělání, tj. dějiny vědních (školních) oborů, výuky, historii škol, učitelů, žáků a jejich sociální uplatnění.“ (Průcha, Pedagogická encyklopedie, 2009). Dějiny vzdělanosti využívají nejen metody uvedené výše, ale také pracují s tzv. sociostatistickými výzkumy.

Dějiny školství jsou v pedagogickém slovníku charakterizovány jako „pedagogická disciplína zabývající se vývojem školských soustav, jednotlivých druhů škol, učitelstva a jejich vztahem k sociálním, kulturním, politickým a ekonomickým faktorům dané země v jejím historickém vývoji (Průcha, Walterová, Mareš, 2009).

Dějin pedagogiky jsme vymezili podle jejich ustálené charakteristiky v českém prostředí jako základní konstituovanou disciplínu pedagogické vědy, neboť v sobě v určitých mírách integrují výše popsané termíny.[1] Předmětem dějin pedagogiky je potom výzkum historického vývoje pedagogických teorií, idejí i koncepcí a deskripce všech minulých jevů souvisejících se systémem výchovy a vzdělávání (srovnej in Průcha, Walterová, Mareš, 2009).

Aby byly reálně naplněny stanovené cíle příspěvku, je třeba charakterizovat i další ústřední klíčové termíny, které jsou následně zmíněny. V tomto případě se jedná o pojmy etika a morálka. Opět jsou zde stručně významově specifikovány i základní definice zmíněných pojmů.

Termín etika má svůj původ v antickém Řecku, kde v přeneseném slova smyslu představovalo zvyk, obyčej, tradice, mrav, který odkazuje na mravní chování, které se stalo v úzkém okruhu kolem člověka územ, tradicí či konvenční normou a nepsaným zákonem.

[1] Mezi základní pedagogické disciplíny řadí dějiny pedagogiky mimo jiné také: Grecmanová, Holoušová, Urbanovská (1999), Jůva, Jůva (1999), Vorlíček (2000), Průcha (2000), Hlásna, Horváthová, Mucha, Tóthová (2006), Kantorová a kol. (2008), Čábalová (2011). Z uvedeného výčtu je patrné, že termín dějiny pedagogiky je v odborných kruzích v českém a slovenském prostředí mnohem frekventovanější než pojmy historická pedagogika, dějiny vzdělanosti nebo dějiny školství. Vzhledem k tomu, že z prací uvedených v této poznámce není citováno, nejsou uvedeny kvůli přehlednosti ani v seznamu použité literatury. Tento výčet je použit pouze pro doložení vyvozeného závěru.

V teoretické etice se velmi často užívá i slovo mrav, mravnost, které etymologicky odpovídá významu českého slova etika. V praktické etice a filozofii není používání obou termínu přesně definované a většinou se neztotožňuje.

Etiku lze obecně definovat jako vědeckou (filozofickou, nebo teologickou) disciplínu, jejímž předmětem jsou správná pravidla a normy lidského jednání (srovnej in Anzenbacher, 2004). Naproti tomu se morálka zabývá svobodným rozhodováním jednotlivých osob (viz Thompson, 2004).

3 Design výzkumu jako východisko ke stanovení sporných etických a morálních otázek

Jak již bylo naznačeno, dějiny pedagogiky jako subdisciplína pedagogiky sice mají vymezen svůj předmět a náplň zkoumání, nicméně v přístupu k metodologii je vhodné se minimálně inspirovat také u dalších společenských věd. Velmi důležitou podmínkou vědecké interpretace i dílčí historické geneze v syntetizující podobě je mezioborový přístup, jenž využívá poznatků příbuzných společenských věd (srovnej in Kalinová, 2012, s. 31). V tomto konkrétním případě se jedná především o pedagogiku a historii.

Využití v historii obvykle používaných metod se ukázalo jako nejvhodnější řešení, které usnadní interpretaci pramenů k dějinám pedagogiky. V následujícím textu je krátce představen design výzkumu, který byl ověřen autorem příspěvku. V těchto výzkumech byly pro potřeby zkoumání historických podkladů, dokumentů a archiválií v obecné rovině využity klasické postupy historiografické práce, které byly z části modifikovány podle P. Ricœura a J. F. Lyotarda.[2] Teoretickofilozofickým východiskem se stala postmoderní filozofie a hermeneutika, která se obecně zabývá porozuměním (původně hlavně textů) v širokém slova smyslu. Pro potřeby designu výzkumu bylo třeba vytvořit základní konstrukci vlastního narativního diskurzu, neboli tzv. velkého vyprávění (Lyotard hovoří o tzv. metavyprávění, Ricœur o narativní identitě). Výzkumná práce byla rozčleněna do několika segmentů, které ovšem ve výsledku vytvořily kompaktní celek. Minulost (její děje, jevy, procesy a výsledky) byla zkoumána prostřednictvím pramenů, které jsou průkazně verifikovatelné (například prostřednictvím archiválií) a analýzy dat získaných díky metodám orální historie.

Využitím kombinace naznačených metod se dostáváme k prvním problematickým úsekům, které lze v koherenci s eticky a morálně vhodným výzkumem řešit. Samotní francouzští autoři si uvědomují potencionální rizika, která jejich návrhy mimo jiné přináší a na které zároveň upozorňují.

Lyotard v této souvislosti správně poukazuje na některé problematické úseky tzv. narativního vědění, kdy na jedné straně vyzdvihuje výhody, když tvrdí, že: *„narativní forma, na rozdíl od vyvinutých forem diskurzu přináší pluralitu“* (Lyotard, 1993), tedy, že díky poznání příběhů můžeme nahlížet na námi zvolenou tematiku z celkové perspektivy. Na druhé straně poukazuje na určitou míru pragmatičnosti, kdy se obává o motivy původce historického

[2] Paul Ricœur (1913–2005) byl uznávaný francouzský filozof, který se mimo jiné zabýval a ovlivnil i metodologii historické práce. Jeho stěžejní prací v tomto oboru se stala publikace La mémoire, l'histoire, l'oubli (2000). Není bez zajímavosti, že v námi zkoumaném období několikrát navštívil Československo, kde se účastnil neformálních a neoficiálních setkání s představiteli opozičního hnutí. Jean-François Lyotard byl taktéž významný francouzský filozof, který svými myšlenkami mimo jiné obohatil metodologii (nejen) historických věd.

pramene[3] (srovnej in Lyotard, 1993). Ricœur ve své práci mimo jiné obšírně pojednává o míře prostupování historie a fikce (doslova o fikcionalizaci dějin a historizaci fikce), kdy tvrdí, že: „*jednota historie a fikce spočívá v tom, že se jednotlivci, anebo společenství připisuje specifická identita – narativní identita"* (Ricœur, 2007).

V obecné rovině je tedy nutno řešit dvě základní úskalí pro seriózního badatele, přičemž obě souvisí s analýzou získaných výzkumných podkladů. Za prvé jde o posouzení míry pravdivosti dochovaného archivního materiálu, za druhé o obezřetnost při vyvozování závěrů z výsledků rozborů dat, získaných těmito metodami.

V prvém případě je důležité si uvědomit, že většina archivních materiálů má podobného původce – tedy oficiální představitele tehdejšího režimu, kteří mohli být různě motivováni při tvorbě dobových písemností, přičemž objektivní a pravdivostní kritérium při pořizování dokumentů nebylo vždy tím hlavním a určujícím. Proto je třeba velmi pečlivě uvážit, které údaje je možné uveřejnit s klidným svědomím a u kterých je minimálně vhodné poukázat na jejich potencionální riziko.

Velmi často se navíc stává, že archivy ještě stále nemají zpracovány všechny dokumenty, jejichž původcem jsou například místní OV KSČ, anebo jejich dílčí komise či součásti. V důsledku toho se může badatel dostat i k velmi citlivým údajům jednotlivých osob, které mohou ještě stále vykonávat určité povolání, bydlet na stejné adrese a samozřejmě budou mít i shodná rodná čísla apod. A tento problém nám přináší třetí eticko-morální dilema – jak přistupovat k citlivým údajům osob?

4 Přístupy k řešení

4.1 Návrh obecného východiska

Obecně vzato je každý člověk, který provádí jakýkoli výzkum považován za absolutně svobodného ve své tvůrčí práci. Ovšem platí tato premisa do důsledku? Nejprve je třeba si uvědomit, že i svoboda člověka (vnitřní i vnější) není bezbřehá a je limitována určitými vlivy. V rámci vnitřní svobody člověk do interpretace výzkumů aplikuje vlastní morální pravidla. Zatímco jeho vnější svoboda je omezována především zákony státu, ve kterém svůj výzkum realizuje.[4] Při následném morálním posuzování má poněkud větší váhu svoboda vnější, která je podmíněna i naším kulturně-společenským klimatem a dá se posuzovat objektivněji.

Jak bylo uvedeno výše, každý výzkumník, který narazí na podobné problémy ve své práci, je nucen respektovat nejen otázky morální a etické, ale také zákonná opatření platná v ČR. V tomto případě se jedná především o zákon č. 499/2004 Sb., o archivnictví a spisové službě (ve znění pozdějších předpisů[5], či zákon č. 101/2000 Sb., Zákona o ochraně osobních údajů a

[3] Pro upřesnění dodáváme, že původcem historického pramene je jak osoba, která v minulosti vytvořila určitý dokument, který badatelé analyzují, tak také pamětník, který souhlasí s poskytnutím svých vzpomínek pro potřeby výzkumu. V obou případech je vhodné ptát se po motivu a účelu výpovědi.

[4] Vnější svobodu člověka usměrňují i tzv. nevymahatelné normy, jakými jsou například etické a publikační kodexy. Jako příklad si můžeme uvést body 3 a 8 z Etického kodexu České asociace pedagogického výzkumu, které v rámci společnosti platí od roku 2012 (kodex v plném znění je k dispozici na http://www.capv.cz/zakladni-udaje-o-capv/lenstvi-v-apv/eticky-kodex-capv).

[5] Zde máme na mysli především zákony: č. 413/2005 Sb., č. 444/2005 Sb., č. 112/2006 Sb., č. 181/2007 Sb., č. 296/2007 Sb., č. 32/2008 Sb., č. 190/2009 Sb.

o změně některých zákonů, v platném znění. Z posledně jmenovaného zákona lze odvodit, jak tato norma definuje citlivé osobní údaje (viz např. [6]).

Ovšem v duchu tohoto nařízení nelze postupovat do důsledků, neb například § 4, písmeno c) by výzkumníkům znemožňovalo publikovat zjištěná data tak, aby nebylo možné zpětně identifikovat osobu, k níž se údaje vztahují. Této povinnosti nás zprošťuje právě zákon o archivnictví a spisové službě, neboť podle § 37, odstavce 11), zákona č. 499/2004 Sb., v platném znění nejsme povinni vlastnit souhlas žijící osoby, jejíž materiály máme k dispozici, ani zachovávat v anonymitě její citlivé osobní údaje, pokud dokumenty, ve kterých jsou zmíněná data uvedena, pocházejí z činnosti orgánů vyjmenovaných v tomto odstavci.[7] Předmětné citlivé osobní údaje tedy podle zákona o archivnictví můžeme volně publikovat.

Z pohledu etického a morálního by však bylo vhodnější provést určitou selekci při výběru dat vhodných pro publikování, neboť právě důstojnost člověka je jednou ze základních etických ctností, na kterou je třeba brát zvláštní ohledy.

V čistě akademické diskuzi na téma svobodné tvůrčí práce, bychom tvrzení o absolutní svobodě pravděpodobně těžko připustili. Zde si musíme uvědomit, že jakékoli naše jednání způsobí změnu v určitém kontextu. A právě důsledky našeho jednání jsou potom jedním z hlavních kritérií pro potencionální morální posouzení našich činů. Jak uvádí Ricken, pokud bychom se rozhodli náš čin (v tomto případě se může jednat například o publikování citlivých osobních údajů) podrobit morálnímu zkoumání, museli bychom se ptát, zda je vůbec možné předpokládat důsledky našeho činu a do jaké míry je jako autoři můžeme předvídat s přihlédnutím k obecnému stavu vědění (srovnej in Ricken, 1995). Jestliže jsme totiž následky našeho počínání předvídat mohli, ale neučinili tak, razantně se zvyšuje naše odpovědnost za naše konání. Přičemž odpovědnost je možno vnímat jako rovnováhu mezi individuálními, sociálními a univerzálními mravními kritérii (Thompson, 2004, s. 35).

Zkušený výzkumník by měl dokázat s určitou pravděpodobností odhadnout, jaké mohou mít jeho závěry dopady a v teoretické rovině může poměrně lehce eliminovat i tuto etickou bariéru, pokud vše skutečně odpovědně posoudí. Zmiňované problémy se nejčastěji vyskytují spíše u mladších badatelů, kteří mohou i v dobré víře snadněji podlehnout tzv. kouzlu nepublikovaného dokumentu a snažit se jej obhájit „za každou cenu".

Jak jsme již uvedli, dalším aspektem, který je třeba brát velmi vážně, je interpretace zjištěných dat. Zde se můžeme dopustit chyb i částečně nezáměrných, pokud bychom pod dojmem několika archiválií zveřejnili závěry, které nejsou objektivním odrazem tehdejší reality. Naše premisy mohou být dovozovány na základě neúplných nebo nepravdivých dat, přičemž zde opět platí, že důsledky našeho jednání jsou nejdůležitější pro morální posuzování našeho jednání.

Abychom eliminovali nastíněné základní morálně − etická dilemata je vhodné stanovit si předem zcela pregnantní zásady, které nejenže budeme dodržovat při psaní a publikování vlastních prací, ale především s nimi seznámíme i potencionálního čtenáře. Taková kritéria musí přirozeně respektovat výše popsaná doporučení.

[6] § 4, písmeno b, zákona č. 101/2000 Sb. Zákona o ochraně osobních údajů a o změně některých zákonů, ze dne 4. 4. 2000. Dostupný na: http://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?o=3&t=374.

[7] V našem případě se jedná o: „*společenské organizace a politické strany sdružené v Národní frontě*." Viz § 37, odstavec 11), zákona č. 499/2004 O archivnictví a spisové službě. Dostupný z http://www.psp.cz/sqw/text/tiskt.sqw?O=6&CT=581&CT1=0.

Při návrhu takového řešení vycházíme z teze, že budou-li naše etická a morální kritéria správná, zvýší se i pravděpodobnost, že důsledky našeho konání budou mít minimální negativní dopad. V této souvislosti Ricken uvádí, že „*pouze správná praktická zásada je jednou z garancí správného rozhodnutí"* (Ricken, 1995). Přičemž toto tvrzení platí i naopak: „*Rozhodnutí, které spočívá na nesprávné zásadě, vychází z chybné premisy a posuzuje alternativy jednání na základě chybného kritéria."* (Ricken, 1995).

Tato kritéria, budou-li dostatečně konkrétní a reálná, zaručí, že jakýkoli důsledek lidského počínání bude možné z tohoto pohledu morálně posoudit a vyloučit (nebo potvrdit) případný negativní záměr dehonestace určité osoby. Tím, že badatel bude přistupovat maximálně zodpovědně k tvorbě kritérií, zároveň připouští racionalitu svého konání a (nejen) morální odpovědnost za vlastní výsledky práce.

4.2 Aplikace navrhovaného řešení na konkrétním příkladu

Vrátíme-li se ke zmiňovanému výzkumu v oblasti dějin pedagogiky, pak pokud skloubíme zákonná nařízení s těmi etickými a morálními, můžeme doporučit následující model, který byl ověřen v praxi autorem textu.

S ohledem na zachování určitého stupně soukromí osob, o kterých je zmínka nedoporučujeme uvádět následující osobní údaje: dřívější kompletní adresu trvalého pobytu, datum narození, rodinný stav a poměry, výši výdělku a členství v náboženských uskupeních těchto osob.

Další potencionální citlivé údaje, jako například povolání, místo bydliště (omezeno na město či obec), členství v politické straně, případně funkci v její nomenklatuře lze uveřejňovat s minimálním rizikem pro autora textu.

Při tom všem ovšem stále platí další nezbytná podmínka každého výzkumníka, která se čím dál více stává i etickou nutností – tedy absolutně přesně citovat veškeré podklady, které pro práci využíváme.

Při práci s odbornými monografiemi, či elektronickými médii lze využít platné metodiky pro dané obory (např. normy ČSN ISO 690 a ČSN ISO 690-2). Nicméně v oblasti výzkumu „moderních" dějin pedagogiky je autor často odkázán na vlastní úsudek, neboť materiály nebývají stoprocentně archivně zpracované, tudíž dohledání takového dokumentu je třeba maximálně usnadnit potencionálním následovníkům. V praxi se pak doporučuje uvést co nejvíce údajů, které napomohou při opětovném vyhledání archiválie v příslušné instituci. Mezi základní informace patří název archivu, v němž je fond uložen (i ve zkratce), název fondu, oddělení fondu, registraturní období, signatura případně archivní jednotka.

5 Závěr

Dějiny pedagogiky se stávají v posledních letech stále dynamičtěji rozvíjející subdisciplínou pedagogiky. Roste počet badatelů i publikačních výstupů, které se zaměřují na období po roce 1945 v Československu. Není sporu o tom, že podobné výzkumy jsou nanejvýš žádoucí a potřebné. Je však třeba přesněji definovat jednotlivé parametry výzkumného designu, které pomohou všem autorům lépe se orientovat v dané problematice, vhodněji interpretovat vlastní zjištění a v neposlední řadě ve svých výzkumech integrovat i vhodné etické a morální parametry. Tím vším přispějí ke zkvalitnění vědecké práce v oblasti dějin pedagogiky.

V příspěvku je poukázáno na několik aspektů, se kterými by se měl badatel vypořádat dříve, než přikročí k publikování svých výstupů a to jak v teoretické rovině, tak i v rovině praktické.

Přirozeně není výčet potencionálních rizik úplný, neboť každý z badatelů se může setkat i s odlišnými problémy. Nastíněné řešení však vychází z praktických a dlouhodobých zkušeností. Lze jej tedy chápat spíše jako kolegiální doporučení, nikoli jako normativní požadavek.

Literatura

Anzenbacher, A. (2004). *Křesťanská sociální etika.* Praha: Centrum pro studium demokracie.

Kalinová, L. (2012). *Konec nadějím a nová očekávání. K dějinám české společnosti 1969−1993*. Praha: Academia.

Lyotard, J. F. (1993). *O postmodernismu.* Praha: Filozofický ústav AV ČR.

Průcha, J. (2009). *Moderní pedagogika.* Praha: Portál.

Průcha, J. (ed.). (2009). *Pedagogická encyklopedie.* Praha: Portál.

Průcha, J., Walterová, E., Mareš, J. (2009). *Pedagogický slovník.* Praha: Portál.

Ricken, F. (1995). *Obecná etika.* Praha: OIKOYMENH.

Ricoeur, P. (2000). *La mémoire, l'histoire, l'oubli.* Paris: Seuil.

Ricoeur, P. (2007). *Čas a vyprávění III.* Praha: Oikoymenh.

Thompson, M. (2004). *Přehled etiky.* Praha: Portál.

Zákon č. 499/2004 Sb., o archivnictví a spisové službě (ve znění pozdějších předpisů). Dostupné z http://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?cz=499&r=2004.

Zákon č. 101/2000 Sb., o ochraně osobních údajů a o změně některých zákonů, v platném znění. Dostupné z http://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?o=3&t=374.

Etický kodex České asociace pedagogického výzkumu. Dostupné z http://www.capv.cz/zakladni-udaje-o-capv/lenstvi-v-apv/eticky-kodex-capv.

Kontakt

Mgr. Tomáš Hubálek, Ph.D.

Katedra společenských věd
Pedagogická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci
Žižkovo nám. 5
771 40 Olomouc

e-mail: tomas.hubalek@upol.cz